

także proces rozwoju myśli pomiędzy Ewangelią a Dziejami – czyli pierwszym i drugim dziełem Łukasza¹.

Kraków

KS. BOGDAN ZBROJA

Przemysław Nowogórski

BETSAIDA NOWEGO TESTAMENTU W ASPEKTCIE HISTORYCZNYM I ARCHEOLOGICZNYM

WPROWADZENIE

Niecałe dwa kilometry na północ od brzegu Jeziora Genezaret, w niewielkiej odległości od wschodniego brzegu Jordanu, leży wzgórze zwane przez Arabów et-Tell (czyli po prostu „wzgórze”), na którego powierzchni od setek lat widoczne były pozostałości kamiennej zabudowy. Niestety, wzgórze nie leżało na głównych szlakach pielgrzymich, dlatego sporadycznie pojawia się w itinerariach. Było natomiast miejscem wykorzystywanym przez beduinów. Świadczą o tym liczne na wzgórzu groby muzułmańskie z typowymi pomnikami nagrobnymi, czy choćby takie przedmioty, jak fragmenty nowożytnych ceramicznych fajek.

Dopiero w początkach 19 wieku ogromne zasługi w identyfikacji miejsca położył znany badacz i podróżnik Edward Robinson, który zlokalizował na wzgórzu Betsaidę – miasto wymieniane w Nowym Testamencie i w pismach Józefa Flawiusza. Począwszy od wczesnego chrześcijaństwa nazwa Betsaidy obecna jest w pielgrzymich przewodnikach, ale umiejscowiana w bardzo różnych miejscach w okolicach Jeziora Genezaret. Od 1989 r. prowadzone są systematyczne badania archeologiczne, historyczne i geologiczne na et-Tell i w jego okolicy².

---

¹ Por. K. ROMANIUK, A. JANKOWSKI, L. STACHOWIAK (red.), *Komentarz praktyczny...*, dz. cyt., s. 594.

² Por. H.-W. KUHN, R. ARAV, *The Betsaida Excavations: Historical and Archaeological Approaches*, [w:] *The Future of Early Christianity, Essays in Honor of Helmut Koester*, Minneapolis 1993, s. 77-80.

HISTORIA BETSAIDY

Dla dziejów nowotestamentowej Betsaidy podstawowe znaczenie mają Ewangelie i pisma wybitnego żydowskiego historyka Józefa Flawiusza. To właśnie w Ewangeliach pojawia się po raz pierwszy grecka nazwa ΒΗΘΣΑΙΔΑ, która jest odpowiednikiem formy aramejskiej בית ציידה (bêthsaida), czyli „dom rybaka”. Ewangelie wiążą miasto i jego okolice z działalnością Jezusa Chrystusa i Apostołów. Jest to miasto rodzinne Apostołów: Piotra, Andrzeja i Filipa (J 1, 44; 12, 21). W samym mieście (Łk 9, 10-11) lub jego okolicy Jezus dokonał cudu rozmnożenia chleba i ryb (Mt 14, 13-21; 15, 32-39; Mk 6, 34-44; 8, 1-9; Łk 9, 10-17; J 6, 1-15). Tu również miał miejsce cud uzdrowienia niewidomego (Mk 8, 22-26). Betsaida obok Korazain i Kafarnaum została „przeklęta” przez Jezusa (Mt 11, 21-23; Łk 10, 13-15). Zarówno teksty Ewangelii kanonicznych, jak i apokryfy („Ewangelia Hebrajczyków” i „Ewangelia Ebionitów”) mówiące o Betsaidzie nastrożają wiele kłopotów egzegetycznych i topograficznych. Można przypuszczać, że Betsaida nabrała jakiegoś specjalnego znaczenia wśród pierwszych gmin chrześcijańskich. Może miało to związek z rozwojem wspólnoty judeo-chrześcijańskiej na terenie tetrarchii Heroda Filipa i pochodzeniem stąd kilku Apostołów¹.

O Betsaidzie pisze wspomniany Józef Flawiusz w *Dawnych dziejach Izraela i Wojnie żydowskiej*, a wspomina o niej także w *Autobiografii*. Według niego tetrarcha Filip rozbudował wieś (κομη) Betsaidę, podniósł ją do rangi πολις i nadał nową nazwę „Julias” na cześć matki cesarza Tyberiusza Liwii-Julii². W mieście tym Filip wybudował dla siebie mauzoleum³. I na tym zasadniczo kończą się źródła historyczne z epoki nowotestamentowej. Jeszcze u dwóch autorów można spotkać informacje o Betsaidzie – czarującym mieście nad Jeziorem Genezaret. Są to Pliniusz Starszy w *Historia Natu-*

---

¹ Na ten temat por. M. APPOLD, *Bethsaida & First-Century House Church?*, [w:] *Bethsaida, A City by the North Shore of the Sea of Galilee*, t. II, Kirksville, Missouri 1999, s. 373-395.

² Pogląd ten nie jest całkowicie potwierdzony. Może uczczono w ten sposób córkę Augusta, Julię, a więc miałyby to miejsce wcześniej przed popadnięciem Julii w nielaskę, czyli 2 r. przed Chr. Liwia włączona została do rodu Juliuszów dopiero po śmierci w 29 r. po Chr.

³ Zob. *Antiq.* 18, 2, 1; 18, 4, 6; *B. J.* 2, 9, 1; 3, 3, 5; 3, 10, 7; 4, 8, 2.

ralis (5, 15, 71) i Ptolemeusz Klaudiusz w *Geographia* (5, 16, 4). Betsaidy jednak nie odwiedzali, a jedynie posłużyli się wtórnymi przekazami.

Słuszną wydaje się sugestia, że miasto Betsaida uległo zniszczeniu już w początkach I wojny żydowskiej i zostało zburzone przez Rzymian, podobnie jak niedaleka Gamla, w 67 r. I wówczas zakończyła się historia starożytnej Betsaidy.

PROBLEMY LOKALIZACJI

Mimo zburzenia i zniknięcia z powierzchni ziemi, nazwa Betsaidy przetrwała dzięki Nowemu Testamentowi. To na podstawie tych informacji oraz przekazów Józefa Flawiusza, jak również miejscowej tradycji, pielgrzymi i podróżnicy sami umieszczali ruiny Betsaidy w rejonie Jeziora Genezaret, w okolicach Kafarnaum i Karazain. Należy przy tym zaznaczyć, że wczesnochrześcijańskie i średniowieczne itineraria niezwykle rzadko wspominają Betsaidę. Niektóre z nich posiadają niewielką wartość historyczną i w żaden sposób nie przyczyniają się do rozwiązania problemów topograficznych. Przy ich analizie łatwo jest zauważyć, niektórzy autorzy podają obiegowe informacje, w żaden sposób nie sprawdzając ich na miejscu.

O Betsaidzie pisali: Euzebiusz z Cezarei¹, pielgrzym Teodozjusz w 6 w.², Arkulf w 7 w.³, Willibald w 8 w.⁴ Z okresu wypraw krzyżowych Betsaidę w okolicach Jeziora Genezaret wymienia Saewulf⁵, i opat Daniel z Czernichowa⁶. Łącznikiem tych wszystkich przekazów jest informacja o Betsaidzie jako mieście rodzinnym Apostołów Piotra, Andrzeja i Filipa oraz lokalizacja miasta w pobliżu Jeziora Genezaret. Brak natomiast dokładnych danych topograficznych⁷. To

---

¹ *Onomasticon* 58.

² P. GEYER, *Itinera Hierosolymitana*, Wien 1898, s. 138.

³ tamże, s. 268.

⁴ D. BALDI, *Enchiridion Locorum Sanctorum*, Gerusalemme 1982 (wyd. 2), 382 [dalej cyt. ELS, podany nr oznacza nr fragmentu w zestawie].

⁵ ELS, 383.

⁶ ELS, 384.

⁷ Zupełnie odosobnioną informację zamieścił mnich Willibald. Napisał, że nad domem Apostołów *jest obecnie kościół*... Jest to zapewne jego własna interpretacja, może wzorowana na przykładzie Kafarnaum.

doprowadziło do dość skomplikowanej sytuacji w lokalizacji starożytniej Betsaidy w późniejszych wiekach. Można powiedzieć, że „nowożytnie” dzieje miasta rozpoczęły się w 16 w.¹ W 1562 r. nieznanymi bliżej franciszkanin opisując drogę z Damaszku nad Jezioro Genezaret, umieścił Betsaidę w miejscu zwanym „Elmini”, pomiędzy Kafarnaum a Magdala². Takie położenie jeszcze kilkakrotnie pojawia się w źródłach. Należą do nich: opis podróży Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła w 1583 r.³ i A. Rochetty z 1599 r.⁴ jak również kilka opisów z 17 i 18 w.⁵ Z czasem zaczęto nawet rozróżniać dwie Betsaidy: *Betsaidę* ewangeliczną i *Julias* – miasto tetrarchy Filipa. Po raz pierwszy dokonał tego Andrychomiusz w 16 w.⁶

---

¹ Zagadnienie topografii Betsaidy, jej poszukiwań i badań historycznych omówiłem szczegółowo w artykule *Miejsce Betsaidy w historii*, [w:] *Starożytna Palestyna w badaniach polskich*, pr. zb. pod red. I. SKUPIŃSKIEJ-LØVSET i P. NOWOGÓRSKIEGO, Łódź 2001 (w druku), stąd tu ograniczam się do głównych przekazów z tym związanych.

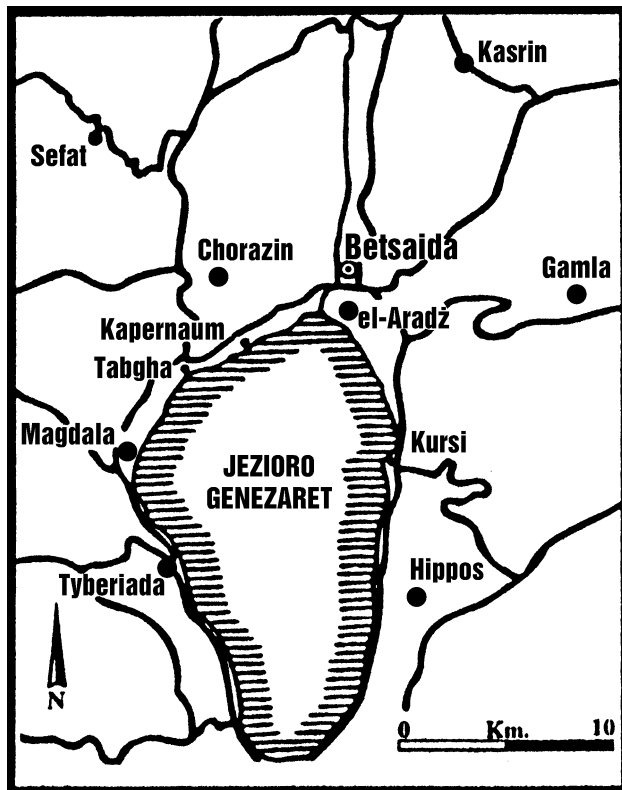
² ELS, 396; ob. el-Minije. Jeszcze do dziś widoczne są pośród gajów bananowców ruiny budowli, która ewidentnie jest nowożytnym karawanserajem. Prowadzone w tej miejscowości badania archeologiczne nie potwierdziły takiej lokalizacji Betsaidy.

³ Herzog von RADZIVILL, *Jerosolymitana peregrinatio*, Antwerpia 1614, s. 42. Książę miał widzieć ruiny kościoła nad domem Apostołów.

⁴ A. ROCHETTA, *Peregrinatio di Terra Sancta*, Palermo 1630, s. 103-104. Zanołował on również karawanseraj w pobliżu ruin kościoła nad domem Apostołów.

⁵ Np. B. SURIUS, *Le pieux pèlerin*, Brussel 1666, s. 382, czy R. POCOCKE, *Description of the East and Some other Countries*, London 1743/1745, s. 229.

⁶ *Theatrum terrae sanctae et biblicarum historiarum*, Kolonia 1590. Takie rozróżnienie utrzymywano dość długo. Rozpowszechnił je w 17 w. o. Franciszek Quarasmus, autor pierwszej mającej znamiona rzetelności naukowej pracy o Palestynie. To właśnie on ewangeliczną Betsaidę lokalizował w el-Minije, a Filipową Julias przy ujściu Jordanu do Jeziora Genezaret, po wschodniej stronie rzeki. Spowodowało to, że na kilku mapach z 17 i 18 w. widnieje takie rozróżnienie, zob. P. NOWOGÓRSKI, *Miejsce...*, dz. cyt.

Wraz z ożywieniem zainteresowania przeszłością Palestyny, datowaną od początku 19 w., wzrosło i zainteresowanie regionem Jeziora Genezaret. Począwszy od Edwarda Robinsona okolice et-Tell poddawane były licznym rekonesansom. Jednocześnie pojawiły się nowe próby lokalizacji Betsajdy poza wzgórzem et-Tell, w miejscach zwanych *el-Aradz* i *el-Messadiyeh*, przy ujściu Jordanu, nad samym brzegiem Jeziora Genezaret¹. Dziś panuje generalnie zgoda co do umiejscowienia Betsajdy na wzgórzu et-Tell. Mimo to konieczne są jeszcze badania terenowe w okolicach wzgórza, głównie nad brzegiem Jeziora.

¹ Zob. P. NOWOGÓRSKI, *Miejsce...*, dz. cyt.

KILKA UWAG ARCHEOLOGICZNYCH

Archeologicznie okres rzymski, czyli Betsaidy nowotestamentowej, jest nadal bardzo słabo rozpoznany. Najlepiej przebadana została, jak do tej pory, epoka żelaza, od 10 do 8 w. przed Chr.¹ Z każdym sezonem wykopaliskowym coraz lepiej znany jest także okres hellenistyczny, którego początki na wzgórzu można datować na drugą połowę 3 w. przed Chr. Natomiast na epoce rzymskiej koncentrują się wykopaliska polskiej misji archeologicznej². Są one prowadzone na terenie zabudowy rzymskiej, obiektu identyfikowanego dotychczas jako tzw. „świątynia kultu cesarskiego”. Miało to mieć związek z podniesieniem przez tetrarchę Filipa Betsaidy do rangi $\pi\omicron\lambda\iota\varsigma$. Na obecnym etapie badań nie jest możliwe jednoznaczne potwierdzenie takiego przypuszczenia. Nie ulega jednak wątpliwości, że badany przez Polaków budynek miał jakieś przeznaczenie reprezentacyjne czy publiczne. Może o tym świadczyć jego położenie w najwyższym punkcie wzgórza (na splantowanych i zasypanych pozostałościach wcześniejszej zabudowy) oraz sposób konstrukcji. Na terenie et-Tell misja izraelska odsłoniła kilka domostw datowanych na okres hellenistyczno-rzymski, co dało podstawy analizy porównawczej dla „naszego” obiektu. Polskie prace przyczyniły się do ustalenia stratygrafii budowli, sposobu jej konstrukcji i pozwolą na hipotetyczną jej interpretację, co znajdzie wyraz w przygotowywanej publikacji podsumowującej³. Może znajdował się tu budynek służący zgromadze-

---

¹ P. NOWOGÓRSKI, *Biblijna Betsaida w świetle współczesnych badań*, „Collocanea Theologica” 70 (2000), nr 1, s. 25-35.

² Na temat polskich badań, np. P. NOWOGÓRSKI, *Polskie wykopaliska w Betsaidzie w 1999 r.*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 4 (1999), s. 339-342; I. SKUPIŃSKA-LØVSET, *Polskie wykopaliska w Betsaidzie*, [w:] *Archaeologia et Historia, księga jubileuszowa dedykowana profesor Romanie Barnycz-Gupieńcowej*, Łódź 2000, s. 345-359.

³ Warto w tym miejscu zaznaczyć, że wykopaliska na et-Tell są trudne i skomplikowane do przeprowadzenia. Wymagają one dobrego przygotowania terenowego i merytorycznego w zakresie archeologii galilejskiej i gołańskiej. Miejsce to było bowiem wykorzystywane przez beduinów na przykład jako cmentarz, co zaburzyło jego stratygrafię. Największe szkody poczynione zostały w czasie wojen arabsko-izraelskich. Wzgórze było bowiem stanowiskiem bojowym armii syryjskiej, a po 1967 r. miejscem ćwiczeń wojsk izraelskich. Syryjczycy budowali tu bunkry i okopy, zakładali sieć telefoniczną itd. wkopując się przy tym w warstwy archeologicz-

niom liturgicznym Żydów (proto-synagoga), czy gminy wczesno-chrześcijańskiej (domus ecclesiae). To zagadnienie powinno być jeszcze dokładnie przebadane, choć może pozostanie to tylko w sferze hipotez.

Wiele zagadnień związanych z Betsaidą wymaga nadal dokładnych badań archeologicznych i historycznych, które umożliwią wyjaśnienie wielu wątpliwości i niejasności w dziejach tego ogromnie interesującego miejsca.

Warszawa

PRZEMYSŁAW NOWOGÓRSKI

KOMENTARZE – REFLEKSJE – MATERIAŁY DUSZPASTERSKIE

---

s. Bernadetta Żychlińska CSDP

LICZBA TRZY W TRADYCJI ŁUKASZOWEJ

Dla współczesnego człowieka liczba niemal zawsze jest wynikiem liczenia i przedstawia jakąś ściśle określoną wartość. Natomiast większość ludów świata starożytnego wiązała z liczbami znaczenie symboliczne.

Izraelici podobnie jak większość ludów nie zawsze używali liczb w znaczeniu dosłownym. Oczywiście, jeśli ktoś miał cztery osły lub siedem sztuk złota, to je zwyczajnie liczył. Jednak w Biblii bardzo często, a w Apokalipsie z reguły jest więcej liczb symboli. Czas np. dzieli się na trzy okresy: przeszłość, teraźniejszość i przyszłość, a Bóg jest tym, który był, który jest i który przychodzi (Ap 1, 8). Wówczas siedem nie oznacza liczby siedem lecz pełnię i doskonałość, a cztery – cały świat stworzony, np. cztery strony świata.

---

ne. Duża ilość murów i fundamentów z różnych budowli i różnych okresów historycznych przy bardzo podobnej technice murarskiej, ogromnie komplikuje kwestie datowania i interpretacji poszczególnych obiektów. Brak, przy tym, inskrypcji, które pomogłyby w identyfikacji miejsca. Do tego dochodzą jeszcze braki w dokumentacji z badań prowadzonych przed polską misją.